

Iwona Jazewicz

Instytut Geografii
Pomorska Akademia Pedagogiczna
Ślupsk

PRZEMIANY SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNE I GOSPODARCZE W MAŁYCH MIASTACH POMORZA ŚRODKOWEGO W OKRESIE TRANSFORMACJI GOSPODARCZEJ

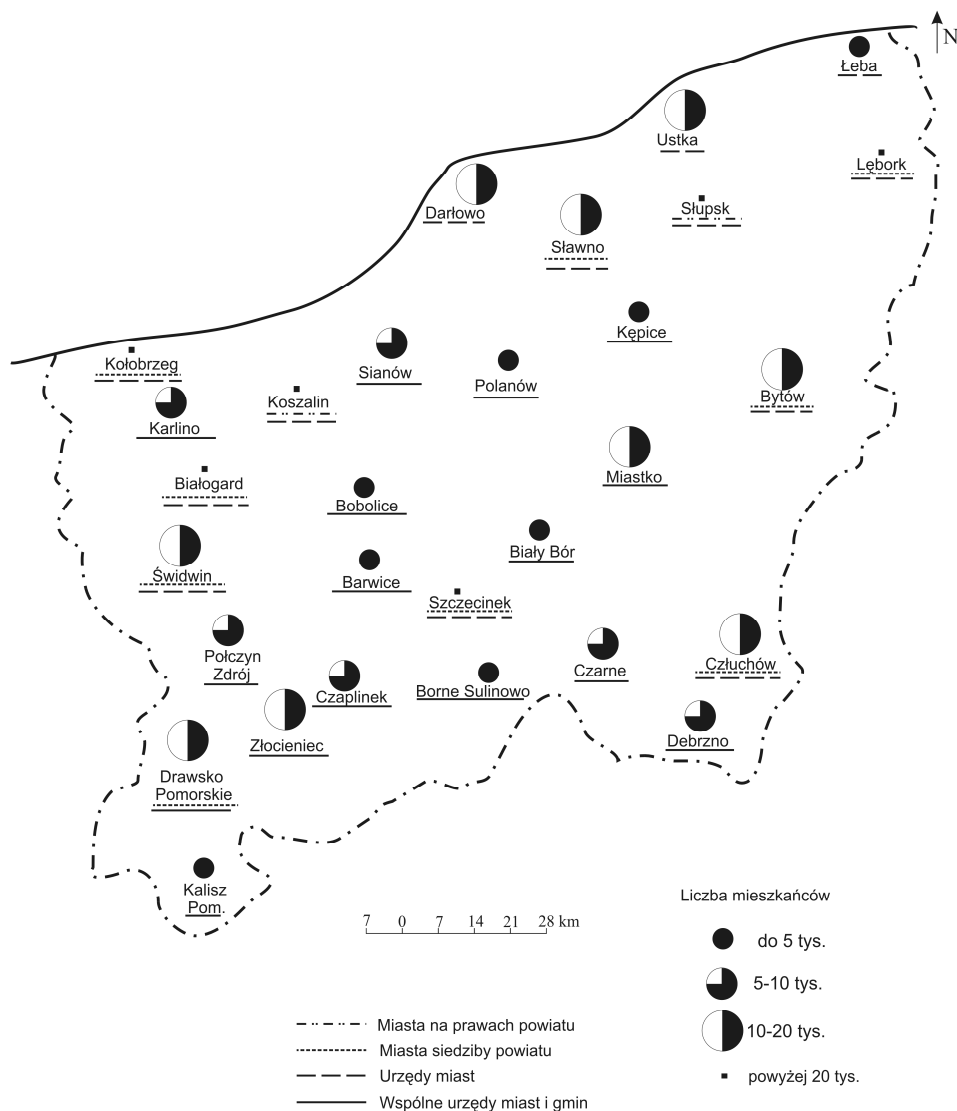
1. Wprowadzenie

Istotne miejsce w nurcie badań geografii osadnictwa zajmuje analiza funkcjonalna miast. Poznanie struktury funkcjonalnej miast oraz zachodzących w niej zmian jest ważnym zagadnieniem naukowym i praktycznym, miasta odgrywają bowiem podstawową rolę w organizacji przestrzeni i w rozwoju społeczno-gospodarczym kraju. Rozpoznanie charakteru funkcjonalnego jednostek miejskich oraz ich roli w sieci osadniczej stanowi zatem problem aktualny i uzasadniony zarówno względami natury poznawczej, jak i praktycznej. W Polsce studia z tego zakresu są liczne i dość mocno zaawansowane metodycznie. Wystarczy wymienić opracowania J. Kostrowickiego (1952), K. Dziewońskiego (1971), M. Jerczyńskiego (1971), W. Maika (1976) czy A. Suliborskiego (2001). Nieliczne są jednak na razie prace odnoszące się do przemian funkcji miast pod wpływem dokonujących się współcześnie zmian systemowych.

Celem niniejszego artykułu jest zasadniczo przedstawienie przemian funkcji małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na zmianę struktury funkcjonalnej na tle przeobrażeń demograficznych i społecznych.

Zakres czasowy opracowania obejmuje lata 1988-2002, a więc przed przeobrażeniami społeczno-gospodarczymi i w czasie ich trwania. Zakres przestrzenny zaś to dwa były województwa: koszalińskie i ślupskie w granicach administracyjnych ustalonych 1.06.1975 r., a traktowanych w pracy umownie jako Pomorze Środkowe. Na traktowanie tego obszaru jako odrębnego regionu niewątpliwie wpływają dość znaczne podobieństwa etniczne i gospodarcze. Ludność zamieszkująca ten teren w zdecydowanej większości jest pochodzenia heterogenicznego, przestrzeń byłych województw koszalińskiego i ślupskiego charakteryzuje również swoisty, ukształtowany historycznie stan zagospodarowania, podobne warunki fizjograficzne, osad-

nicze, demograficzne – na co wskazują prace E. Rydza (1981, 1997) i E. Z. Zdrojewskiego (1976).

Ryc. 1. Miejska sieć osadnicza Pomorza Środkowego

Przedmiotem badań szczegółowych są małe miasta Pomorza Środkowego, stanowiące około 80% ogólnej liczby miast na tym terenie (ryc. 1). W prezentowanym opracowaniu za małe miasto przyjęto jednostki miejskie liczące mniej niż 20 tys. mieszkańców; taką granicę przyjmują m.in. M. Kielczewska-Zaleska (1963), S. Li-

szewski (1972), J. Rajman (1977) i E. Rydz (1981). Dodatkowo zbiór małych miast podzielono na 3 klasy wielkościowe: liczące poniżej 5 tys. mieszkańców, 5-10 tys. mieszkańców oraz te, w których mieszka od 10 do 20 tys. ludności.

2. Przeobrażenia w strukturach społeczno-demograficznych

W trakcie badań stwierdzono, iż zmiany strukturalne zaznaczyły się najwyraźniej na trzech płaszczyznach: demograficznej, społecznej i gospodarczej (funkcjonalnej).

W 2002 r. w małych miastach Pomorza Środkowego mieszkało 197,3 tys. osób i jak wynika z prowadzonych badań, potencjał demograficzny w stosunku do 1988 r. nie uległ większym zmianom. W zdecydowanej większości miast liczba ludności niewiele wzrosła, a w 9 nawet spadła. Równocześnie zarysowały się niekorzystne trendy demograficzne, takie jak: spadek rodności, wzrost umieralności oraz osłabienie dynamiki demograficznej (tab. 1). Prawdopodobnie jest to nie tylko rezultat narastającego niżu demograficznego, ale istotną rolę w tym przypadku odgrywa również sytuacja ekonomiczna ludności. Trudności na rynku pracy, zastój w budow-

Tabela 1

Zmiany w ruchu naturalnym ludności w małych miastach Pomorza Środkowego
w latach 1988-2002

Wyszczególnienie a – 1988 r. b – 2002 r.	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Zgony	Przyrost naturalny	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Zgony	Przyrost naturalny	
	w l. b.				na 1000 mieszkańców				
Miasta do 5000 mieszkańców	a	173	434	181	253	7,0	17,6	7,3	10,3
	b	109	302	259	43	3,7	10,4	8,9	1,5
Miasta 5000-10 000 mieszkańców	a	232	613	251	362	6,0	15,9	6,5	9,4
	b	199	403	308	95	5,0	10,2	7,8	2,4
Miasta 10 000-20 000 mieszkańców	a	856	2066	880	1186	6,7	16,2	6,9	9,3
	b	648	1215	1026	189	5,0	9,5	8,0	1,5
Miasta do 20 000 mieszkańców razem	a	1261	3113	1312	1801	6,6	16,3	6,9	9,4
	b	956	1920	1593	327	4,8	9,1	7,3	1,8

Źródło: materiały publikowane i niepublikowane urzędów statystycznych w Słupsku i Koszalinie

nictwie mieszkaniowym, pogarszające się na ogół warunki bytowe ograniczają zachowania prokreacyjne mieszkańców. Nie bez znaczenia są także aspiracje zawodowe ludności.

Przeprowadzone badania ruchu naturalnego ludności wskazują na znaczne jego zróżnicowanie w poszczególnych jednostkach, a wartość wskaźnika przyrostu naturalnego w 2002 r. wahała się od 2,8‰ w Białym Borze do 6,5‰ w Czarnem. W porównaniu z sytuacją z końca lat osiemdziesiątych zaznacza się wyraźny spadek ruchu naturalnego w badanej grupie miast. Wiele ośrodków, które jeszcze przed 1989 r. miały dodatni przyrost naturalny, sięgający niekiedy powyżej 10‰, w 2002 r. odznaczały się ujemnym przyrostem naturalnym, np. Biały Bór (-2,8‰), Drawsko Pomorskie (-1,7‰), Połczyn Zdrój (-1,6‰), Miastko (-1,6‰) czy Bobolice (-0,9‰).

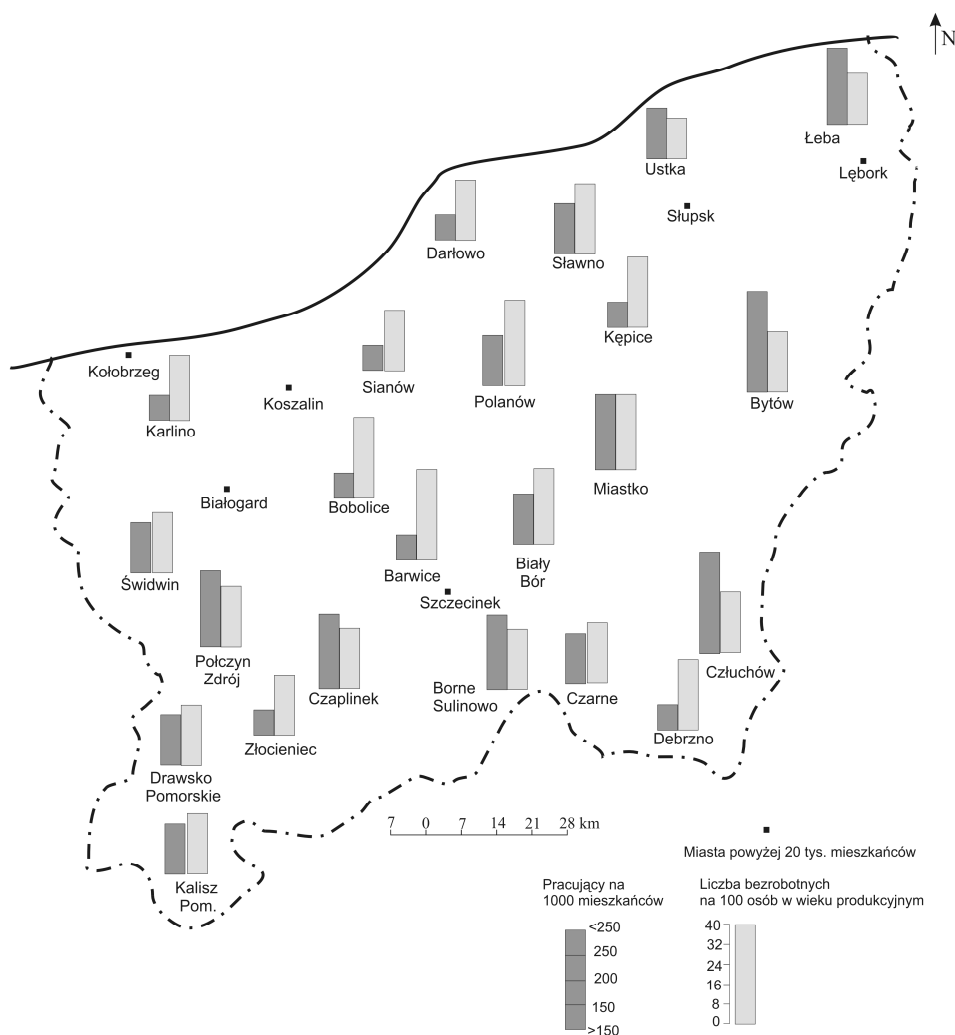
W rezultacie systematycznie obniżającego się udziału dzieci i młodzieży w małych miastach Pomorza Środkowego następuje wzrost udziału najstarszych grup wiekowych, co w konsekwencji prowadzi do starzenia się populacji. Jeszcze w 1988 r. odsetek ludności w wieku 60 lat i więcej wynosił 10,8% i takie społeczeństwo wg E. Rosseta (1967) należy zakwalifikować do społeczeństw znajdujących się na przedpolu starości demograficznej, zaś w latach 1988-2002 w małych miastach Pomorza Środkowego proces starzenia pogłębił się, a badana populacja stała się starą demograficznie.

W toku badań stwierdzono również ograniczenia w ruchu wędrownym ludności. Pewnym wyjątkiem jest Borne Sulinowo – w tym przypadku stosunkowo duży napływ ludności związany jest z atrakcyjną ceną mieszkań. Modernizacja bloków mieszkalnych po stacjonujących tu do 1993 r. wojskach radzieckich jest czynnikiem sprzyjającym zasiedlaniu miasta. Zasadniczo jednak uwidacznia się tendencja do ograniczenia napływu migrantów, co może świadczyć o malejącej atrakcyjności małych miast dla mieszkańców z otaczających je obszarów wiejskich. Miasta te, tracąc pozarolnicze funkcje produkcyjne, nie są w stanie przyciągnąć nowej ludności, ponieważ często same przeżywają kryzys podstaw egzystencji, łącznie z rosnącym problemem bezrobocia. Z analizy zebranego i opracowanego materiału wynika, iż w procesie transformacji zwiększa się odpływ ludności. Obserwuje się również ożywienie migracji zagranicznych, głównie z miast położonych na terenie południowo-wschodnich Kaszub (Bytów, Miastko).

3. Przemiany podstaw rozwoju gospodarczego

Proces radykalnych przekształceń gospodarczych i funkcjonalnych w Polsce znalazł również odzwierciedlenie w sytuacji ekonomicznej małych miast Pomorza Środkowego. W okresie gospodarki centralnie sterowanej małe miasta na omawianym obszarze były aktywizowane gospodarczo głównie poprzez wprowadzanie przemysłu jako czynnika miastotwórczego bądź pełniły funkcje usługowe na rzecz funkcjonującego wówczas rolniczego zaplecza uspołecznionego. Pozostałe jednostki pełniły funkcje centralne, przede wszystkim w podstawowej obsłudze społeczności lokalnej.

Sytuacja gospodarcza małych miast całkowicie zmieniła się w okresie transformacji gospodarczej, na co wskazuje wnikliwa analiza ich bazy ekonomicznej. Pierwszą oznaką przekształceń gospodarki miejskiej było zmniejszenie zatrudnienia w przemyśle, budownictwie i transporcie. Najdotkliwsze efekty przeobrażeń wystąpiły w nieco późniejszym okresie w wyniku upadku rolnictwa uspołecznionego. Wskutek drastycznego spadku liczby miejsc pracy ujawniło się ciągle narastające na Pomorzu Środkowym zjawisko społeczne, jakim jest bezrobocie (ryc. 2). Wyjątkowo dotkliwy ten problem jest w najmniejszych miastach Pomorza Środkowego, które w przeszłości były centrami obsługi rolnictwa uspołecznionego. Na przykład miasto Bobolice obsługiwało ludność gminy, w której 77,4% użytków rolnych należało

Ryc. 2. Wybrane elementy rynku pracy w małych miastach Pomorza Środkowego w 2002 r.

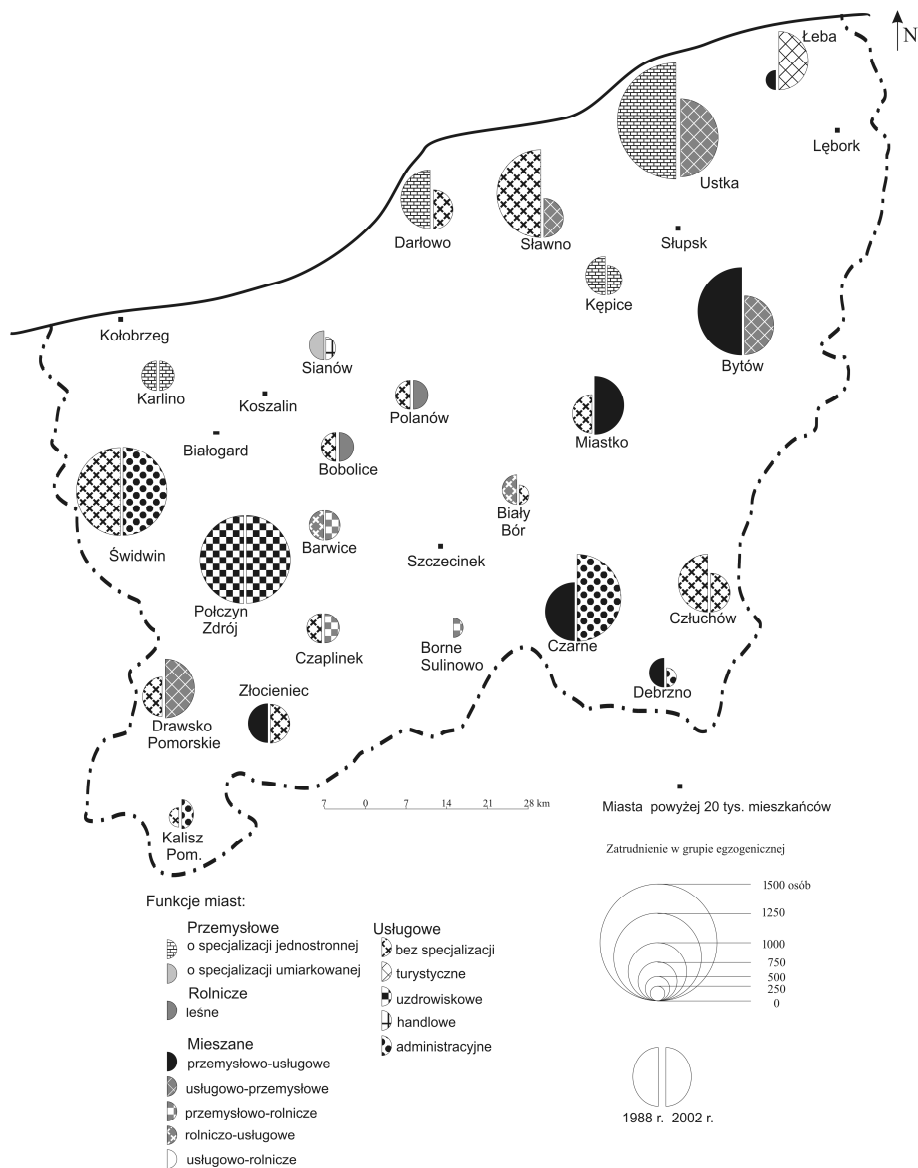
do Państwowych Gospodarstw Rolnych. W podobnych warunkach znalazły się Polanów (74,4% użytków rolnych gminy należało do PGR), Świdwin (69,9%), Kalisz Pomorski (69,7%) czy Barwice (69,2%). Krach PGR doprowadził nie tylko do bezrobocia na obszarach wiejskich, ale stało się ono trwałym elementem rzeczywistości społecznej we wszystkich małych miastach. Obszar o relatywnie niższym bezrobociu występuje w północnej części Pomorza Środkowego. Dotyczy to miast położonych w bezpośredniej strefie oddziaływania ośrodków regionalnych (Sianowa, Ustki), a także mieszkańców Bytowa i Człuchowa, migrujących czasowo w celach zarobkowych do Niemiec.

Załamanie lokalnych rynków pracy doprowadziło do przeobrażenia podstaw gospodarczych małych miast. Z przeprowadzonych badań wynika, że w okresie transformacji gospodarczej wyraźnemu ograniczeniu uległo znaczenie przemysłu jako czynnika miastotwórczego. Podstawy rozwoju gospodarczego stanowił on w ośrodkach, które w okresie zarządzania centralnego poddane zostały programowi przyspieszonej industrializacji. Zlokalizowanie zwłaszcza w miastach poniżej 10 tys. mieszkańców jednego dużego przedsiębiorstwa produkcyjnego powodowało, iż najistotniejszym elementem ich struktury funkcjonalnej pozostawał przemysł. Charakterystycznym przykładem są Kępice (Zakład Garbarski „Kegar” koncentrował 75,3% ogółu zatrudnionych), Karlino (w Zakładzie Płyt Wiórowych i Pilśniowych pracowało 72,3% ogółu zatrudnionych) czy Sianów (w Zakładach Przemysłu Zapalczanego pracowało 68,7% ogółu zatrudnionych). W przypadku Ustki czy Darłowa nadwyżki pracowników w przemyśle były wynikiem nagromadzenia w nich potencjału przemysłowego. W Ustce sektor egzogeniczny reprezentowały Stocznia „Ustka”, Przedsiębiorstwo Połowów i Usług Rybackich „Korab” oraz Spółdzielnia Pracy Rybołówstwa Morskiego „Łosoś”. Nadwyżki eksportowe w Darłowie pochodziły z przedsiębiorstwa Połowów i Usług Rybackich „Kuter”, Fabryki Mebli oraz Fabryki Maszyn Rolniczych.

Procesy transformacji społeczno-gospodarczej (m.in. załamanie tradycyjnych rynków zbytu, przestarzałe technologie) spowodowały jednak istotne zmiany w strukturze gospodarki miejskiej jednostek o rozwiniętym sektorze produkcyjnym. W tych małych miastach, gdzie dominowała funkcja przemysłowa, nastąpił kryzys ekonomicznych podstaw ich egzystencji, a bezrobocie stało się trwałym elementem rzeczywistości społecznej. Wystarczy wspomnieć, iż w latach 1992-2002 liczba bezrobotnych w Karlinie czy Kępicach wzrosła prawie trzykrotnie.

Ważne miejsce w bazie ekonomicznej małych miast Pomorza Środkowego zajmowały usługi, bowiem w 1988 r. pracowało w nich 50,2% ogółu zatrudnionych. Należy zaznaczyć, iż ośrodki miejskie liczące poniżej 10 tys. mieszkańców przed 1989 r. w zasadzie sprawowały funkcje ośrodków centralnych niższego rzędu na rzecz swego najbliższego zaplecza. Natomiast były i obecne miasta powiatowe, tj. Człuchów, Drawsko Pomorskie, Sławno i Świdwin, ogniskowały funkcje centralne ponadlokalne, o czym świadczy m.in. wysoki odsetek zatrudnienia egzogenicznego w ochronie zdrowia czy oświacie. W okresie transformacji systemowej ranga i znaczenie funkcji usługowej wzrosły niewątpliwie w miastach liczących poniżej 10 tys. mieszkańców. Jest to przede wszystkim rezultat demonopolizacji i dekoncentracji działalności handlowej na rzecz mniejszych jednostek, co w dużej mierze zawdzię-

czać należy ustawie o działalności gospodarczej z dnia 23.12.1988 r.¹, która wprowadziła zasadę wolności gospodarczej oraz równości wszystkich form własności. Pewne ograniczenia funkcji usługowej wystąpiły w miastach powyżej 10 tys. mieszkańców. Z jednej strony dekoncentracja działalności handlowej, z drugiej ba-

Ryc. 3. Tendencje zmian typów funkcjonalnych małych miast Pomorza Środkowego w latach 1988-2002

¹ Dziennik Ustaw, 1988, Nr 41.

riery finansowe związane z działalnością kulturalno-oświatową, ponadto likwidacja wielu instytucji związanych z obsługą rolnictwa uspołecznionego wpłynęły na spadek liczby miejsc pracy, a tym samym na zmniejszenie roli usług w bazie ekonomicznej.

Wyniki badań sugerują, że turystyka to perspektywiczna podstawa rozwoju społeczno-gospodarczego małych miast Pomorza Środkowego. Najlepiej wykształconą funkcję turystyczną mają małe miasta nadmorskie (Łeba, Ustka, Darłowo), ośrodki miejskie położone na Pojezierzu Bytowskim (Bytów, Miastko) oraz Pojezierzu Drawskim (Czaplinek, Drawsko Pomorskie, Złocieniec). Należy jednak zaznaczyć, iż pomimo wysokiej atrakcyjności turystycznej omawianego obszaru turystyka nie stanowi jeszcze trwałej podstawy gospodarczej wymienionych miast. Klimat południowego Bałtyku pozwala jedynie w sezonie letnim na zmianę rytmu życia i charakteru miast. Wyjątkiem jest uzdrowiskowe miasto Połczyn Zdrój, w którym całoroczne lecznictwo sanatoryjne zapewnia podstawy egzystencji.

Przeprowadzona wnikliwa analiza bazy ekonomicznej małych miast Pomorza Środkowego w latach 1988-2002 pozwoliła na ustalenie ich typów funkcjonalnych (ryc. 3). Pierwszy typ stanowią miasta o funkcjach samoistnych, w których dominuje jeden określony rodzaj funkcji. Są to wyspecjalizowane funkcje miastotwórcze związane z przemysłem, turystyką, ochroną zdrowia, administracją i handlem. Drugi typ obejmuje miasta o funkcjach złożonych, w których rozwinięte są zarówno funkcje samoistne, jak i funkcje ośrodków centralnych. Analiza zmian struktury grupy egzogenicznej potwierdza tezę, że w latach 1988-2002 nastąpiła przebudowa bazy ekonomicznej małych miast Pomorza Środkowego. Spośród 23 rozpatrywanych miast tylko 4 nie zmieniły swych funkcji.

4. Podsumowanie

Z badań, jakie prowadzono wynika, że w dziejach małych miast Pomorza Środkowego często zaznaczały się tendencje do łamania ciągłości funkcji, zwłaszcza w ośrodkach położonych na zapleczu rolniczym. Wydaje się, że w sposób naturalny staną się one ponownie miejscem lokowania drobnych zakładów przetwórstwa spożywczego. W miastach o rozwiniętej funkcji przemysłowej działalność produkcyjna prawdopodobnie nie zostanie wyprowadzona, lecz działania władz lokalnych zmierzać będą do dywersyfikacji bazy ekonomicznej. Zapobiegnie to w przyszłości stagnacji, a niekiedy regresji na lokalnym rynku pracy. Należy sądzić, iż w strukturze gospodarki miast wzrośnie udział sektora trzecjalnego, świadczącego usługi w dziedzinie edukacji, pośrednictwa finansowego czy otoczenia biznesu.

Wydaje się, że małe miasta w nowym układzie terytorialnym, przy poprawnej i racjonalnej polityce władz lokalnych, mają wystarczające podstawy gospodarcze do dalszego rozwoju. Polegać on powinien na lepszym wykorzystaniu mocnych czynników lokalizacji i dostosowaniu ich funkcji do istotnych potrzeb mieszkańców.

Literatura

- Dziewoński K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*. Prace Geograficzne 87
- Jażewicz I., 2000, *Przemiany podstaw rozwoju gospodarczego małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji gospodarczej*. W: *Wybrane problemy badawcze geografii społecznej w Polsce*, red. I. Sagan, M. Czepczyński. Gdańsk
- Jelonek A., 1988, *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych w Polsce*. W: *Uwarunkowania i strategie rozwoju regionalnego w procesie integracji europejskiej*, red. Z. Mikołajewicz. Opole
- Jerczyński M., 1971, *Metody pośrednie identyfikacji i pomiaru bazy ekonomicznej miast*. W: *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast*. Prace Geograficzne 87
- Kielczewska-Zaleska M., 1963, *Osadnictwo*. W: *Geografia powszechna*, t. II. Warszawa
- Kostrowicki J., 1952, *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*. Przegląd Geograficzny, t. 24, z. 1-2
- Liszewski S., 1972, *Funkcje usługowe małych miast w województwie opolskim*. Materiały i Studia Opolskie 25
- Maik W., 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kalisko-ostrowskiego*. Seria Geografia 11, Poznań
- Rajman J., 1977, *Miejsce małych miast w systemie osadniczym województwa opolskiego*. Studia Śląskie, Seria nowa, t. XXXII
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*. Warszawa
- Rydz E., 1981, *Miejsce małych miast w systemie osadniczym Pomorza Środkowego*. Słupskie Prace Matematyczno-Przyrodnicze 2
- Rydz E., 1997, *Pomorze Środkowe na tle transformacji społeczno-gospodarczej kraju*. W: *Polityka regionalna a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, red. M. Jasiulewicz, B. Polak. Koszalin
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*. Łódź
- Zdrojewski E. Z., 1976, *Problematyka demograficzna Pomorza Środkowego w latach 1950-1990*. Koszalin